

■ VALÓSÁGUNK

Erdős István

Merre forog a cigánykerék?

Három évszázada, *Thököly, Rákóczi* korától kezdődően a cigány-muzsika lehetett volna érték-alapja, lendítője a modern cigány identitástudat megszületésének, a cigány népcsoport valóságos élethelyzete, esélyei ellenében. Az európai viszonyokhoz igazodó közösségi érzés, összetartozás hajtóerejével közös eredet, történelmi sors számbavételével ki lehetett volna lépni az áldozat-szerepből. Abból a jellemző helyzetből, amelyben háromszáz éven át a cigányság csak tárgya lesz a többségi társadalom jó-rossz karakterformáló kísérleteinek, de sohasem alkotó főszereplője. Évszázadokon át mindig csak lefelé forog a cigánykerék, a történet egyre csak rossz, negatív dolgokról szól, a modernizációs esélyek rendre széthullanak. A kuruckor után bosszúból égetik a tárogatókat, hangszereket. A *Mária Terézia* halálát követő években a gyászolás miatt tiltják be a muzsikálást, később a rendszeresen előforduló éhínség, nyomorúság a hivatkozási alap a cigány-muzsika eltiltásában. Évszázadokon át ez a zene mindig a hivatalos fenyegetettség állapotában van. Bécs, a Helytartó Tanács, a vármegye kiadja a parancsot: ne tessék mulatni, ne tessék muzsikálni! Más kérdés, hogy ezeknek a rendeleteknek soha nem tudtak érvényt szerezni. De a levegőben benne van a tiltás, a törvényi szigor félelemkeltő riadalma. S ha ehhez hozzájárul még a magyar művész-világ, értelmiségi elit egy részének már-már felfoghatatlan ellenszenvé, rosszindulata, akkor már szinte biztosra vehető, hogy a cigány-muzsika hallatlan népszerűsége ellenére, valós művészi értékei ellenére sem válhat a hatékonyvalódi értékállappá a cigány-identitás építkezésében. *Verseghy Ferenc* nyomorult szimfóniáknak bélyegzi ezt a zenét. *Kölcsey, Széchenyi* pedig a zene sodró népszerűségétől, a sírva-vigadás körül rikító patópálság tüneteitől riad meg, s kárhoztatja a muzsikus cigányságot, a cigányzenére való mulatást. Persze, mindhiába teszik, mert – ahogyan *Szekfü Gyula* tárgyilagosan írja – épp *Kölcsey, Széchenyi* ellenében, a cigány zene tömeges népszerűsége, óriási érzelmi hatása a magyar nemzeti érzés alakításában a XIX. század Magyarországon felbecsülhetetlenül nagy erő, érték ...

A nagytekintélyű *Liszt Ferenc* ismert tévedése, híres könyvének érvelése, feltűnő cigányrokonszenvé csak olajja tüzre: nyugodtan lehet magyarkodni, s mindent, ami nem magyar, sokszorosán alábecsülni, akár leírni, kinyomtatni: a tanulatlan cigány aligha képes értékalkotásra ...

Ott vagyunk, ahol a part szakad a XIX. század végén is, a XXI. század küszöbén is, a cigánykerék folyvást-folyvást csak lefelé forog. Legföljebb talán annyi a különbség, hogy manapság feltűnő jószándék kinyilvánítás, segíteni akarás bonyolítja a változatlan helyzet megítélését.

Az évezred utolsó tíz éve alatt megszokhattuk már, hogy a rendszerváltozás különböző politikai erői hallatlanul fontosnak tartják a cigányság elfogadhatatlanul rossz helyzetének megváltoztatását, de csak luftballon súlyú programok felmutatására, lobogtatására elégségesek a cselekvő energiák.

Mindeközben a tömegtájékoztató rendszeresen újrafogalmazza a rossz közös nevezőt: a cigánykérdés Magyarországon szociális kérdés. Még a felelősen gondolkodó elit értelmiség is rábólint a szuggerált hiedelemre: valóban így van! Sajnos, a cigány értelmiség vezetői, a cigányszervezetek képviselői is egyetérteni látszanak a felelősséget elkenő kényelmes általánosítással, holott ők jól tudják, messze nem igaz, hogy a cigánykérdés pusztán szociális probléma volna. Mert ha pusztán szociális kérdéstről van itt szó, akkor valamelyest még megérthető minden mulasztás, halogatás, hiszen szegény az ország, s a milliós lélekszámhoz közelítő cigány népességen túl még kétmilliónyi nem cigány állampolgár is alatta lézeng a szegénységi küszöbnek. Vagyis: lehet türelmet kérni, megértést várni! S ami a XX. századvégi cigányság sajátos élethelyzetét illeti, kétségtelenül a legdrámaibb fenyegetések a jövedelmi viszonyok, lakásgondok, közegészségügyi állapotok, az oktatás-nevelés körében jelennek meg, s így együtt ezek nyugodtan besöpörhetők a szociális háttérű feszültségek körébe. S nem kényszerülünk rá a kínos beismerésre: a cigányság széleskörű, bonyolult diszkriminációja áll minden jelentősebb változás, állapotjavítás útjában. S mindezért a felelősségünk is igen széleskörű. A hallgatásunk is igen súlyos bűn! *József főherceg* cigány nyelvtana, cigány szótára volt az utolsó komoly kísérlet a múlt század végén. Cselekedjen valamit a többségi társadalom annak érdekében, hogy a cigányság saját identitását megőrizve, anyanyelvét, kultúráját, művészetét gazdagítva legyen teljes jogú polgára a modern Magyarországnak. Több mint egy évszázad telt el azóta, s nem csak, hogy nem sikerült megőrizni a cigány nyelv hadállásait, de olyan zavaros nyelvallapot sikerült konzerválni, amelyben cigányul se, de jószerivel magyar anyanyelvén sem beszél rendszeren sok-sok tízezer cigánycsalád gyermeke, és úgy kerül be a nem éppen jó indulatáról híres iskolarendszerbe, hogy csak minimális szintű kommunikációra képes jelentős anyanyelvi hátrányai miatt.

De ahogy a nyelvi, anyanyelvi kultúra terén, ugyanúgy a nemzeti történelem, művelődéstörténet problémakezelése terén sincs helyén manapság a cigánykérdés, sőt a jellegzetes kelet-európai féldemokráciák, látszat-mechanizmusok szervezetében a cigányság számára még látszatok is alig-alig léteznek: nincs parlamenti képviselő, erőtlenek a létrehozott cigány önkormányzatok, s egyáltalán nem látszik, mikor valósul meg az alkotmány ígérete, a törvény előtti egyenlőség.

Ráadásul, a többségi társadalom minimum százötven esztendeje, tudatosan bagatellizálja el azokat a kétségtelen értékeket a cigányság saját teljesítményéből, amelyekre a felsorolt negatív tények, rossz folyamatok ellenében valamiféle reményt, szellemiséget még építeni lehetne. A múlt, jelen, közeljövő mérlegén így a cigányság mai drámai szociális helyzete, a hátrányok sokasága, együttes egyidejű jelenléte csak következménye annak, hogy különböző

ok, okozati háttérrel, de lényegében folyamatosan másod, harmadrendű állampolgárként kezeltük a cigány népességet.

A kétezredik év derekán itt lenne az ideje felébredni: csengettek, valahonnan Brüsszel felől, itt az ideje a gyökeres változtatásoknak! Ahhoz viszont őszinte önvizsgálat kéne, komoly elhatározás kéne! Kinek-kinek a maga területén. Természetesen sem a jogalkotás, a demokratizálódás, sem a kulturális, oktatási, egészségügyi gondok terén nem létezhet varázsütésre-varázsszóra való változás, de körültekintő, sokrétű munkával meg lehetne kezdeni pozitív folyamatok érdemi megalapozását.

A jó szándékú magyar szakértelmiségnek, a cigány értelmiségieknek, cigány művészeknek például együtt kellene megvizsgálniuk, miért maradhatott meg az ezredvégig az a tragikus adóssága a magyar történettudománynak, művelődéstörténetnek, hogy a XIX. századi magyar társadalom fejlődési folyamatainak elemzésekor még csak meg sem kíséreltük tisztázni, hogy a reformkorral elkezdődött nemzetépítési, polgárosodási küzdelmekben milyen szerepe volt a cigány népességet képviselő sajátos zenekultúrának, táncmozgalomnak, nemzetébresztő öntudatformálásnak. Ha a nemzeti-kisebbségi népcsoportokkal kapcsolatos nemzetiségi politizálás hibáiról, hiányairól, mulasztásairól beszélnek, írnak kutatók, elemzők, akkor valahogyan mindig valaki más, a mi körünkön kívül lévő szellemi áramlat, kormányzati gyakorlat kerül a vádlottak padjára, tükörbe nézni soha eszünkbe sem jut! Pedig 2000-et írunk, a hiány, a hanyagság feltűnő: *a XX. század legvégéig senki sem mérlegelte még igazi tudományos apparátussal háttérben, hogy a nemzetiségek, kisebbségi népcsoportok, s elsősorban is a cigányság sajátos kultúrája, zenéje milyen módon járult hozzá a milleniummára büszkén készülődő XIX. századi Magyarország változásaihoz, a nemzet, a nemzettudat építéséhez. A jelenleg lassan milliós népcsoporttá növekvő cigányság emancipációs küzdelmében, az önazonosság megőrzésének esélyeiben ez a hiány, a nagyvonalúan önző „nemzeti történetírás”, művelődéstörténet-elemzés káregyenlege megsokszorozódik, és elképesztő erejű vákuumot teremt. Nincs ennek a népnek a múltjában semmi érték, erő, teljesítmény, amelyekhez jövő-hit rögzíthető? Amely önbizalmat, ösztönzést adhat?*

Vagyis a magyar történeti tudat érthetetlen hiányossága, önismeretünk fájdalmas bizonytalansága épp annak a formálódó cigányértelmiségnek, művészvilágnak jelent lépcsőhiányt, amely hivatott az értékörzésre, érték tovább adásra, épp azért, hogy tragikus társadalmi konfliktusok között is, elképesztő méretű nyomorúság viszonyai között is beszélni lehessen cigány identitásról, jövőalakításról. A feltűnő (többségi) mellőzés nyomán először még napjaink nehezen gyarapodó cigány értelmiségének kéne kutatnia, bizonygatnia az önismeret formálásához szükséges tényeket, folyamatokat. Kissé bizony kínos feladat lenne ez! S az adott feltételek között megoldhatatlan is!

S hogy miért kikerülhetetlen kérdés ez mégis? Kissé pedagógikus példaértékűre leegyszerűsítve az igen bonyolult dolgot: ahogyan a magyarság a XIX. század végére természetes nemzetépítő erőként, érzelemként olvaszthatta milliók szívébe, lelkébe Széchenyi, Kossuth, Deák életművének üzenetét, s velük együtt *Petőfi, Erkel, Arany, Liszt, Munkácsy* szellemi örökségét is, de a Festetich-grófok, Baross Gáborok, Eötvös Lorántok hatását is, úgy a cigányságnak a maga körében, *a maga identitás-építési pályáján ilyenféle gazdag lehetősége nem volt.* A cigányság európai és magyarországi múltjából következően, értelemszerűen nem is lehetett se Széchenyije, se Deákja, és a millennium korszakára negyedmillióra növekvő magyar-cigányságnak még a gazdaságfej-

lesztés, tudományosság terén sem volt módja olyan személyiségeket hozzáadni az ország modernizációjához, akiknek teljesítménye tudományos szenzáció, reform-csoda.

De igenis születhettek körükben olyan muzsikuszzenik, akik az ország sajátos XIX. századi változásaiban nagy hatásúak, európai színvonalúak. S nemcsak zsenialitásuk ragyogásával, virtuóz előadóművészetük páratlan eredetiségével jelentősek önmagukban, de szerepük, hatásuk, s velük a cigány zene, nemzeti muzsika hatása felbecsülhetetlen értékű a nemzeté válásban, a hazafias érzelmek alakításában, a polgárosodás előmozdításában, egy olyan országban, ahol a főváros lakosságának többsége németül beszél. A szatócsboltban, a konfliskocsiban német a szó, német az éttermek étlapja, német a jogászbálok táncrendje még a kiegyezést követően is ... Ahogyan nemzetébresztő volt, kultúraformáló volt *Csokonai*, *Kölcsey*, *Katona*, *Petőfi*, *Arany*, *Jókai*, *Erkel*, *Liszt*, *Munkácsy* az ország ismétlődően benuit állapotokban Martinovicsék után, 1849 után, és 1867 előtt, úgy hasonlóan *nemzetébresztő, kultúrateremtő, identitás-alkító, önbizalomerősítő volt a nemzeti muzsika is. Bihari, Sárközi, Patikárus, Boka, Rácz Pali, Berkes Lajos, Dankó Pista* zenéjét is ők, s velük együtt még jó néhány nagy primás szerte az országban művészetük erejével, zsenialitásuk szuggesztíójával egy olyan nélkülözhetetlen érzelmi-pszichológiai állapotot alapoztak meg, amely a mágnás-palotákban is, mezővárosok, falvak kurtakocsmáinak lobogó gyertyái mellett is *átélhetővé, közösségivé tette magyarság érzésünket, hazafiságunkat, összetartozásunkat*. Nemzeti katasztrófák, szakadékok mélységeiben is támadhatott általuk s muzsikájuk által a remény: lesz még magyar jövő . Ha Károlyi Pista gróf cigánymuzsikára eltáncolja hűgával a magyar-táncot, nemzeti öltözékben eljárják a gyöngyösi kapások táncát, hogy az 1830-as évek közepén útjára induljon a magyar csárdás, akkor ez az esemény éppúgy üzen a magyar millióknak a maga módján, mint ahogy a *Szózat*, a *Himmusz*, a *Nemzeti dal* üzen. Ha *Vörösmarty*, aki emberként, költőként belerokkan, beleöszül a szabadságharc bukásába, a nemzetálmok összeroppanásába, és akkor kétségbeesésében éppen Patikárus, a vén cigány muzsikája inspirálására írja le az általános letargia helyzetében: „... lesz még egyszer ünnep a világon ...” Ha Sárközi Ferkó, Kossuth kedves primása egy évtizeddel a nemzeti tragédia után egyszer csak a bécsi udvar budai báljaiba viszi be az ősi magyar muzsikát, a nemzeti táncot, a magyar viseletek ragyogását, akkor vajon nem a deáki bölcsesség szellemében készíti elő a majdani kiegyezést, a remélt polgárosodás körülményeit? Ha a kocsmák imbolygó méceslángjai körül felvidéki jászok nógrádi, honti, gömöri cigánybandák muzsikájára járják a kopogózt, és az iszonyatos szegénység, kiszolgáltatottság viszonyai között is összekapaszkodva táncolják ki, éneklük el minden fájdalukat meg csekélyke reménykedésüket is, akkor ez is a nemzeti érzés megmaradását szolgálja: mégiscsak ez a föld a mi hazánk! S erre, sötét évtizedeken át jószerivel csak a muzsika, a tánc emlékezetet, biztat milliók körében. Mert a magyar cigánymuzsika igenis millióké! Újra meg újra nagy érzelmekkel szólít: csak járd a táncot, csak vedd fel a magyar-zsinóros ruhát, a gyöngyös pártát, csak bizakodj! *Vörösmarty* szava, *Erkel* zenéje, *Liszt* zsenialitása a XIX. század Magyarorszáგában csak a felső tízezeré, csak egy hajszálvékony értelmiségi és művész rétegé, s csak általuk közvetítve üzenhetett majd a millennium korában, *százazreknek*, mondjuk a Hunyadi László lefejezési áriája ...

A magosművészetek nagy értékű csúcsteljesítményei igencsak messze estek az élet hétköznapi valóságától, míg a cigánymuzsika, ha mesterek szintjén tudott megszólalni, művészi élmény is volt, megrendítő érzelmű is volt, és végtelenül populáris, végtelenül sokszorozható hatású ... Fényt vitt grófok, bárók estélyeibe, és szolgálégyenyek, pesti cseléd lányok, iparosok világába is. *Bihari*, *Patikárus*, *Rácz Pali*, *Berkes Lajos*, *Dankó Pista* hatása a maga korában igenis egyenrangú legnagyobb muzsikuszzenik, íróink, költőink hatásával. S mégis: ha

Vörösmarty nem örökölte volna meg a kedves muzsikusat a *Vén cigány* című nagy versében, jószereivel semmi sem emlékeztetne ma a cigánymuzsika hőskorára, hőfokára, világhírére ... Engedtük, hagytuk, hogy a cigányszene virtuóz művészei, egész Európában királyok, hercegek és nagy művészek által egyaránt csodált zseniális primásai egyszerűen kitörlődjenek a magyar történelemből, a magyar művelődés, kultúra jelentős értékeinek köréből. Azt természetesen bőségesen elemezték a kutatók, hány jeles cigánybanda miatt került dobba, hány Podmanicky-típusú bárói birtok, milyen hatása volt a XIX. század második felében a cigányszene, a kávéházi életformának, a szertelen mulatozásnak a magyar-dzsenti kialakulásában, és kártékony modell kínálozásában ... Természetesen, ha valós jelenségekről esik szó, mindezek felvetése nem is lenne baj a cigányszene megítélése körül, ha lényeg szerinti evidencia volna a közfelfogásban, hogy ez a muzsika milyen gigantikus erővel szolgálta a nemzet felemelkedésének, polgárosodásának folyamatait.

De efféle egyensúlyról egyelőre szó nincsen, a XIX. századi magyar-cigány muzsika zsenialitása, hatása egyformán agyon van hallgatva. A XIX. század kritikus évtizedeiben a mellőzés, a lenézés még csak megérthető is volt, hiszen a zseniális primások népszerűsége ekkor éppen a közepes- vagy szerény tehetségű művészek fényét homályosította el, és a sértettség nem egyszer azt eredményezte, hogy a sajtóban még csak le se irták a dicséert gyönyörű muzsika primásának, zeneszerzőjének nevét. A századforduló után Debussy így figyelmezteti erre az értékszavarra egy magyar barátját: „... az az érzésem, hogy önök, magyarok nem becsülik e zenét igazi értéke szerint. Túlságosan hozzászórtak önök a mindennapi életben, annyira megszokott dolog, hogy már nem érzik művészi erejét, amely pedig oly mélyes és tökéletesen benne van.” De hogyan lehet ezt a zenekultúrát a XX. század végén is jelentéktelennek tekinteni, hogyan lehet a cigánymuzsika hőskorát kihagyni a magyar kultúra értékei közül, s a társadalom-alakítás egykori fontos tényezői közül? Sehogyan sem volna szabad, mert a történelemhamisítás mellett egyéb bünt is elkövetünk: a cigányságot megfosztjuk valódi hőseitől, a XIX. századi zseniális életművek sugárzó példáitól. S ezeknek az életpéldáknak a nemzedékről nemzedékre való folyamatos birtokbavételétől, természetesen felhasználásától. A millennium korában senkinek eszébe se juthatott megkérdezni, vajon miből építkezhetne ennek a népcsoportnak az önbecsülése? De azóta mégiscsak eltelt száz esztendő, a modern demokrácia, a nyitott társadalom világában nem volna időszerű végre visszaadni a cigányságnak, ami amúgy is az övé? Művészeit, zseniális XIX. századi primásait? De bizony, időszerű volna!

S a cigányságnak, mai viszonyaink között – természetesen úgy lehet visszaadni, felmutatni nagyjait, ha előbb teljesítményük, személyiségük rangját a magyar művelődéstörténetben helyére tesszük. Például a szaktudományok körében, például az oktatás-nevelés körülményei között. Az énekórákon lehessen büszke a tízéves cigány fiúcska, hogy ez vagy az a cigányprimás a XIX. században olyan zenét szerzett, amely igenis egyenértékű a legszebb magyar népdalokkal is.

Lehessen tudnia, Liszt Ferenc vagy Brahms, József főherceg vagy Erzsébet királyné, II. Sándor orosz cár vagy VII. Edward angol király milyen nagyra értékelte, mennyire zseniális művésznek tartotta a virtuóz magyar primásokat. Lehessen büszkének lenni rá, hogy a múlt századvég fővárosi színházaiban, különösen is a Népszínházban zeneszerzői működésük is jelentős volt. Blaha Lujza, Hegyi Aranka, Tamássy József legnagyobb sikereiket a színpadon az ő nótáikkal aratták, s a nagy tömeghatású színpadi sikernek bizony nem kevés szerepe volt abban is, hogy a német Pest-Buda magyarrá lett a millenniumra ... S rögtön szögez-

zük le: ez a sajátos zenekultúra, művészi érték nem pusztán nyolc-tíz híres pesti, nagyvárosi cigány-muzsikusra épült. Mert ezeknél semmivel sem volt kevésbé zseniális azoknak a primásoknak a sora, akiket már teljes egészében elfelejtett a krónika, s legfeljebb csak egy-egy település helyi hagyománya őrzi nevüket méltatlanul szűk körben.

Ki emlékszik már a lipthói híres primásra, zeneszerzőre, cigánykirályra, *Pityó Józsefre*, vagy a losonci *Bozó Miskára*, akinek *Losonc végromlása* című szerzeménye a szabadságharc végnapjainak állít emléket? A Nógrádból, Fülekről indult *Bunkó Feri* tudott olyan országos hírnevet teremteni magának, hogy évtizedeken át a Nemzeti Kaszinó primásaként tiszteljük, míg csak 1870 körül a Podmaniczky bárók kedves muzsikusa, *Berkes Lajos* át nem vette a helyét. A rimaszombati *Dombi Marci* – apja még a hírneves *Czinka Panna* segédzenésze volt –, a győri *Farkas Miska*, a szegedi *Erdélyi Nóci*, az erdélyi *Salamon János*, *Fátyol Károly*, a máramarosszigeti *Pócs Laci* egytől egyig zseniális művészei voltak koruknak. Pócs Lacit Liszt vendégeskedése idején Kolozsvárra hívatta *Teleki gróf*, és ezáltal a primás mintegy társalkotója lett a rapszódiáknak egy-egy lázas, muzsikálás, mulató éjszakán. *Darázs Miska* Várpalota körül volt istenített zenész. *Sági Balogh János* Ipolyságon, *Balogh Károly* Balassagyarmaton. Sági Balogh Jancsi a zseniális muzsikálás, zeneszerzés mellett József főherceggel együtt munkálkodott a cigány szótár, a cigány nyelvtan szerkesztésén, elkészítésén. Sárospatakon *Gönczy Károly*, Újhelyen *Balázs Kálmán*, Miskolcon *Radics Vilmos* ihletett, szép muzsikálása volt jelentős, kortársi művészi érték. A cigányzene, a hazafias magyar muzsika külföldi megismertetésében, megszerettetésében *Sárközi* mellett leginkább *Kálózdny Jancsi*, a londoni királyi udvar muzsikusa vált Európa-hírűvé. Őt nyelven beszélt, műveltsége, szerénysége legendás, és korának mindemellett legszebb cigány férfiúja volt. Egerben *Balogh Csinda Jancsi*, Vácon *Banda Marci* vált országos hírűvé, de ki emlékeztetne ma rá, hogy a millennium korának fővárosi színházaiban zenei versenyeket nyertek, elképesztő művészi babérokat, közönség sikereket arattak ... a sort lehetne folytatni még, szinte a végtelenségig, hiszen apák a fiúknak, unokáknak adták át a hegedűt, a cimbalmot, és a XX. század első évtizedekben *XXVI. Rácz Laci*, Rácz Pali leghíresebb fia pontosan olyan népszerű és virtuóz volt, mint fél évszázaddal korábban édesapja ...

Szabad volna ezt a zenekultúrát ködbe veszni hagyni? Eljelentékteleníteni azzal, hogy leminősítjük az olcsó szórakoztatás szintjére a XIX. század zseniális cigánymuzsikáját? Semmiképp sem volna szabad! Sőt épp ellenkezőleg: feltárni, kutatni, közkinccsé kell tenni ezeket a nyilvánvaló kulturális, művészeti értékeket, s ez majd vissza fog hatni, jótékony hatással képes lesz segíteni a mai cigány fiatalok tanulási ambícióinak alakulásában, s a cigány népcsoporthoz való tarozás vállalásában.

Nógrád megyében évek óta hirdetnek olyan gyermek irodalmi pályázatot *Az én karácsonyom* címmel, amelyeknek bírálatában rendszeresen részt veszek. Módon volt tapasztalni, hogy milyen erős hűséggel kötődnek 12-14 éves cigány kisiskolások nagyapjuk, dédapjuk cigány-hagyományához, emlékéhez, a cigányfolklor, népi fémművesség értékeihez. De egyre sűrűbb gyakorisággal felbukkan a pályázatokban egy másik érzelmi viszony is, különösen a kislánykák körében: azt kérik a Jézuskától, azt kérik a karácsonyfa alá ajándéknak, hogy ők már tovább ne legyenek cigányok ... Legyenek feltűnő szökek, legyenek akármilyenek, csak cigányok ne, mert számukra elviselhetetlenül nyomasztó cigánynak lenni. Nincs ennél fájdalmasabb önvallomás! Nincs ennél keserűbb panasz. Bizony, ezekért az érzelmekért a

többségi társadalomnak is vállalnia kell a felelősséget ... Bizony, halaszthatatlan a szigorú önvizsgálatunk, önkritikánk!

Az ezeréves Magyarország ünneplése az új millennium egyébként most majd módot is kínálnak arra, hogy egy új évezred küszöbére újfajta érzelmeket tegyünk le. Kölcsönösen: őszinteséget, bizalmat! Együttműködésre vagyunk ítélve ... S a cigánykerék pusztán ősi jelkép ... Nem foroghat tovább, lefelé a végtelenségig ...

Balázs János festménye